

Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. „Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти“. Стаття присвячена маловивченій в історіографії проблемі долі соціально-психологічного фактору в процесі ліквідації радянської нової буржуазії. На основі широкого кола джерел аналізується вплив соціально-психологічних чинників, що суттєво прискорили зникнення верстви непманів з історичної арени. Розкрито особливості менталітету непманів-підприємців, які робили останніх неприйнятним і небажаним „людським матеріалом” в умовах створення ВКП(б) радянської тоталітарної суспільної системи.

Ключові слова: соціально-психологічний фактор, менталітет, буржуазія, тоталітарна система.

Volosnik Yu. P. The Liquidation of New Soviet Bourgeoisie: Social-Psychological Aspects. The following paper is devoted to the slightly investigated problem of the role of social – psychological factor in the liquidation processes of new Soviet bourgeoisie. On the large source base the influence of social – psychological factors that had quickened the process of “nepman” social strata disappearance is analyzed. Also light is thrown on the peculiarities of nepman (employers’) mentality making them an unacceptable and unwanted “human material” under the circumstances of creating Soviet totalitarian system by the VKP(b).

Key words: social – psychological factor, mentality, bourgeoisie, Soviet totalitarian system.

В сучасних умовах у вітчизняній історичній науці відбувається помітне зростання інтересу до соціальної історії суспільства. На жаль, чимало історичних проблем, ще потребують об’єктивного вивчення та критичного переосмислення. До таких явно недостатньо вивчених тем слід віднести аналіз соціальних аспектів процесу зникнення нової буржуазії України на межі 1920-1930-х рр. Не дивлячись на те, що процес ліквідації приватного капіталу знайшли певне відображення в історіографії¹, але роль соціально-психологічного чинника досліджено недостатньо.

Мета даної статті – заповнити існуючу в історіографії „прогалину”, проаналізувавши соціально-психологічні аспекти ліквідації верстви нової буржуазії України. Хронологічні рамки статті – кінець 1920-х – початок 1930-х рр., тобто від початку ліквідації нової буржуазії до

моменту її повного зникнення з історичної арени. В процесі написання статті було використано як опубліковані матеріали, так і архівні джерела.

Після переходу радянської держави до надзвичайних методів управління відбуваються процеси ліквідації непманської буржуазії як соціальної верстви радянського суспільства. Уже невдовзі після того, як монопольно правляча ВКП (б) взяла курс на індустріальну модернізацію країни, їх генеральний секретар Й. Сталін у 1926 р. відверто заявив, що „побудувати соціалізм в СРСР – це значить подолати в ході боротьби своїми силами нашу радянську буржуазію... Так, тільки так стоїть питання при розв’язанні проблеми про побудову соціалізму в нашій країні”². Таким чином, у сталінських теоретичних конструкціях про майбутнє соціалістичне суспільство не було місця ані для існування буржуазії, ані для функціонування ринкової економіки, в умовах якої, за словами В. І. Леніна, постійно, щодня і щогодини народжувалася буржуазія³. Це означало, що нова буржуазія була приречена на ліквідацію уже в недалекому майбутньому.

Гостру хлібозаготівельну кризу, що виникла в країні восени 1927 р. внаслідок нееквівалентного обміну між промисловістю та багатомільйонними селянськими господарствами як результат курсу ЦК ВКП (б) на форсовану індустріалізацію, Сталін та його прибічники оголосили наслідком підступів класового ворога – непманів – підприємців та куркулів. Це дозволило їм використати обстановку в країні для докорінної зміни існуючого політичного курсу та відмови від НЕПу. (При цьому на офіційному рівні це всіляко спростовувалося, а всі розмови про скасування НЕПу оголошувалися контрреволюційними)⁴. Надзвичайні заходи для ліквідації кризи, були насамперед спрямовані проти приватного сектору економіки і в кінцевому рахунку були розраховані на його експропріацію, оскільки саме в ньому Сталін та його оточення бачили головне соціальне зло.

Щоб виправдати політику надзвичайних заходів, Сталін в липні 1928 р. з властивим йому талантом перевертати з ніг на голову факти та міняти місцями причини та наслідки, висуває та теоретично обґрунтовує свою сумнозвісну тезу про загострення класової боротьби в країні по мірі просування до соціалізму. Вся відповідальність за загострення класової боротьби покладалася ним на торгівців, дрібних та середніх капіталістів, що витіснялися державою з народного господарства⁵. При цьому Сталін досить вміло грав на об’єктивно існуючих в радянському суспільстві соціальній напруженості.

Внаслідок зміни суспільно – політичної атмосфери в країні швидко відбулися процеси екстрималізації суспільної свідомості, нагнітання ненависті та злоби в суспільстві, класової агресивності та нетерпимості як серед членів ВКП (б), так і серед частини робітничого класу та, особливо, в середовищі люмпен – пролетарських прошарків населення.

Слід зазначити, що ще напередодні переходу уряду до політики надзвичайних заходів у різних верствах суспільства значно посилилось невдоволення НЕПом та непманськими елементами. Про це переконливо свідчить такий комплекс джерел, ще, на жаль, досить слабо використаний дослідниками, як „листи до влади”, тобто листи громадян, адресовані керівникам ВКП(б) та радянського уряду. Ось типовий лист з Мелітопольського округу (1926 р.) на адресу „всесоюзного старости” М. І. Калініна, (подаємо мовою оригіналу): „Пролетарская масса, - идетъся у листі,-говорит:»Мы воевали за советскую власть, за равенство и братство, но мы этого не видим, а видим расслоение между пролетариатом и бюрократизмом, а к этому бюрократизму можно приписать нэпманов и спекулянтов». Необходим НЭП для возрождения народного хозяйства, но нужно знать предел НЭПу и не вовлекаться [так у тексті] НЕПом бесконечно. Ведь мы перещеголяли НЭП в нежелательную сторону ...»⁶. В іншому листі, що був у грудні 1926 р. адресований Й. Сталіну дописувач – робітник вимагав: „Аппетиты зарвавшихся нэпманов, партийцев и спецов нужно сократить, так как такая несправедливость в пролетарском государстве нетерпима, такого мнения большинство рабочих, которые также в трудный момент для республики Советов не щадили своей головы. Дайте работы! Дайте хлеба! Дайте справедливости!»⁷. Ще більш рішучим за своїм тоном та вимогами є лист київського робітника З. Тьомкіна, надісланий 1927 р. Сталіну (подаємо мовою оригіналу): „...сейчас те же капиталисты – буржуи живут, опять наживаются, и это все при власти рабочих. Как смотрит рабочий, измученный, истрепанный, больной, никак не могущий оправиться за 10 лет революции? Да он готов броситься разорвать его на кусочки, уничтожить на кусочки его, злорада кипит, рабочий недоволен....Буржуазия растет, растет и гнев рабочего класса, недовольства больше.” Лист закінчувався вимогою: „Вот эти нарывы...пора искоренить. Жестокая война должна быть объявлена, чтобы поднять настроение масс, ибо оно очень упадочное»⁸.

Наприкінці 1927 р. у зв'язку з 10-ю річницею Жовтневої революції очікувалася велика амністія. Серед частини суспільства активно розповсюджувалася думка, що амністію можна використовувати виключно у відношенні представників трудового населення, що з різних причин опинилися за ґратами, але не для „нетрудового елементу”. Про подібні настрої свідчить, зокрема, лист громадянина з Вінницького округу (осінь 1927 р.) до секретаря ВЦВК та президії ЦВК СРСР А. Єнукідзе: „Амнистию надо дать классовую для рабочих и крестьян, но не для непманов. Нэпманов очень мало попадает в допр... Они выгораживаются. Им помогают в этом преступные чиновники...». Лист закінчувався закликком: „Нет амнистии для нэпманов, а только для рабочих и крестьян»⁹.

Як бачимо з наведеного вище матеріалу, ще напередодні переходу до політики надзвичайних заходів у суспільстві, головним чином серед робітництва поширювалося негативне ставлення до представників нової буржуазії і взагалі до „нетрудящих” верств населення. Вже невдовзі після переходу радянсько – партійного керівництва до надзвичайних заходів голова ДПУ УСРР В. Балицький наприкінці лютого 1928 р. був змушений повідомити секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що „в міській організації [КП(б)У] і серед окремих верств робітників чекають міського „розкуркулення”, виступають з вимогами ліквідації НЕПу, необхідності висилання буржуазії і т.д.”¹⁰. Зрозуміло, що з такими суспільними настроями здебільшого були характерними для робітників, радянсько – партійне керівництво не могло не рахуватися. За таких умов 3 лютого 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б)У ухвалило рішення посилити політичні репресії проти „контрреволюційних елементів”¹¹.

„Олії в вогонь” додавала і масована радянсько – партійна пропаганда, спрямована проти нової буржуазії та інших „антирадянських елементів”. Радянська пропаганда намагалася сформуванати у населення країни негативний образ підступного класового ворога – непмана, що до часу затаївся і лише очікує свого часу, щоб у слушний момент завдати радянській владі „удар ножом у спину”.

Сприяючи нагнітанням атмосфери підозрілості та класової нетерпимості в країні, відомий радянський пролетарський поет В. Маяковський, виконуючи соціальне замовлення більшовицького керівництва, вже навесні 1928 р. закликав широкі пролетарські верстви до посилення „класової пильності” та пошуку „класового ворога – „нового буржуа” – непмана. У своєму вірші „Обличчя класового ворога” поет досить експресивно зазначав:

„Хотя буржуй и лицо перекрасил
И пузо не выглядит грузно –
Он волк, он враг рабочего класса,
Он должен быть понят и узнан»

І далі:

„Не тешься, товарищ, мирными днями
Сдай добродушие в брак.
Товарищи, помните: между нами
Орудует классовый враг!»¹².

Свій „посильний” внесок у роздмухування пожежі класової ненависті в країні внесла радянська преса (іншої в СРСР вже не було). Газети того періоду „дихали” класовою злобою і буквально рябіли заклично – агресивними заголовками: „Ворог озброєний...червінцями і крамом”, „Вигнати приватника з торгового запілля”, „Темні ділки, що чекають на кару”, „Гадюка міняє свою шкіру”, „Викурити клопа з щілини”, „Пиявки, що їдять хліб з маслом”, „В атаку на торгаша і спекулянта” тощо¹³.

Одна з тогочасних газет „Комсомолец України” на своїх шпальтах закликали читачів: „Розвінчати приватника, виявити його вчинки, вивести його на чисту воду – це не тільки діло, але й обов’язок кожного чесного громадянина. Викрити щілину, виявити клопа, що ховається – нашого класового ворога – це обов’язок кожного”¹⁴.

Звичайно, що такі заклики преси викликали цілі потоки доносів (в тому числі і анонімних) громадян до „компетентних органів” на непманів – підприємців. Причому нерідко в таких доносах простежувалося банальне намагання донощиків звести особисті рахунки із своїми жертвами, сповна поквитатися зі своїми колишніми кривдниками або ж конкурентами¹⁵.

В процесі ліквідації приватногосподарського сектору економіки владою активно використовувалися методи психологічного терору та тиску проти приватних підприємців. Так, наприклад, за інформацією Херсонського окружного ДПУ (осінь 1929 р.) у містечку Гопрі Херсонського округу зі згоди місцевого райкому КП(б)У за ініціативою завідувача сільського будинку Горбатенка на брамах дворів, де мешкали священнослужителі, та на крамницях приватних крамарів було розвішано плакати з написом: „Тут мешкає ворог радянської влади” та інші. Одночасно за ініціативою того ж Горбатенка у містечку розпочалася акція з бойкоту місцевих приватних торгівців. Вона відбувалася у наступний спосіб: біля кожного приватного кіоску або крамниці стояли по 2 комсомольця і кожного, хто бажав щось купити у приватника, попереджали, що крамарям оголошено бойкот і пропонували йти за крамом до кооперативної крамниці¹⁶.

Використання радянськими комсомольцями таких засобів психологічного терору дуже вже нагадує ті методи терору, що їх використовували нацистські штурмовики під час проведення ними антисемітських кампаній (зокрема, бойкот єврейських крамниць у квітні 1933 р. і т.д.) з тією різницею, що члени ЛКСМУ використовували подібну практику значно раніше, ніж нацисти. Аналогія напрашується сама по собі.

Процесу нагнітання суспільно – політичної атмосфери страху, підозрілості та соціально – класової істерії в країні багато в чому сприяла фальсифікація органами ДПУ „шахтинської справи” (1928 р.), Справи „Спілки визволення України” (1930 р.), Промпартії, Трудової селянської партії, проведення десятків інших політичних процесів у сфальсифікованих справах „контрреволюційних”, „шкідницьких”, „націоналістичних”, „повстанських” та інших організацій, що були покликані підтвердити правоту сталінської тези про загострення класової боротьби в країні і виправдати практику використання масового політичного терору.

Слід також зазначити, що важливу роль у процесі усунення нової буржуазії з історичної арени відіграв соціально – психологічний чинник. Підприємницький дух нової буржуазії (особливо в його

нецивілізованих формах прояву в роки НЕПу), її меркантильний індивідуалізм були глибоко чужими та ворожими більшовицьким ідеологічним догматам та їх уявленням про соціалізм, а також тим настроям та очікуванням, що в 1920-ті роки вже домінували у радянському суспільстві.

Не тільки підприємницька економічна функція нової буржуазії, але й самий тип непмана – підприємця – носія підприємницького („непманського”) духу, самостійного господарюючого суб’єкта, відносно автономного у своїй повсякденній економічній діяльності від радянсько – партійної номенклатури – були не тільки не потрібні, але й стали серйозною перешкодою на шляху утвердження тоталітарної держави радянського типу. Навпаки, тоталітарному суспільству був необхідний інший тип „людського матеріалу” – слухняний виконавець, що проявляє ініціативу та енергію тільки за наказом „згори”. Такий, за визначенням відомого філософа і психолога Е. Фрома, авторитарний тип особистості, який, з одного боку, прагне повністю підкоритися владі, а з іншого – і сам намагається підпорядкувати своїй владі інших людей та обмежити їх свободу, складає „людську базу” тоталітарного режиму¹⁷. Названий вище тип особистості більше усього підходив на роль „гвинтиків” у тоталітарному механізмі управління суспільством. Навпаки, представники нової буржуазії, як носії ненависного більшовикам „духу капіталізму” та індивідуалістичних тенденцій, як тип самостійної та діяльної особистості були приречені на експропріацію і, в кінцевому рахунку, на викорінювання. Здійснюючи соціальну селекцію на класово – ідеологічній основі, тоталітарний радянський режим у такий спосіб намагався „розчистити і підготувати” ґрунт для формування „нової людини” – *—Homo soveticus*” – носія принципово іншого типу менталітету, із свідомістю „гвинтика”, із притаманною йому психологією виконавця, здатного без будь – яких міркувань виконати будь – який наказ „згори”.

Процес експропріації як буржуазії в роки революції та воєнного комунізму, так і нової буржуазії на межі 1920 – 1930-х років, значно полегшувався специфікою суспільного менталітету, в якому, здебільшого, так і не укорінилися приватно – власницьке начало. „Важко було повірити, - відмічав у цьому зв’язку відомий російський філософ С. Франк, - що масова експропріація великої, а частково навіть „дрібної” буржуазії може бути здійснена так легко, при такому слабкому опорі, і, ймовірно, самі кола, що її проводили, цього не чекали. Власників і власницьких інтересів було дуже багато; але вони були безсилі і були з легкістю зневажені, тому що не було власницького „світогляду”, безкорисливої і надособистої віри у святість принципу власності”¹⁸.

До сказаного треба додати, що вже за перше десятиріччя радянської влади в умовах фактичного скасування та дискримінації інституту приватної власності (хоча дещо й пом’якшеної і навіть формально визнаної в період НЕПу), що підігрівалася неслабкою

антипідприємницькою пропагандою, у свідомості широких верств населення не могли не посилитися антивласницькі настрої та багатократно зроста ворожість до „приватновласницького інституту”. Ця обставина суттєво полегшила державній партії експропріацію не лише нової буржуазії, але й усіх інших недержавних форм власності.

Процес ліквідації нової буржуазії (або „уламка „паразитичного класу експлуататорів” на мові „новоязу”) проголошувалася офіційною пропагандистською машиною ВКП(б) величезним суспільним досягненням, здійсненим під керівництвом більшовицької партії. Маніпулюючи суспільною свідомістю, партійні ідеологи намагалися вкорінити (і небезуспішно) у народну свідомість думку, що з ліквідацією приватного підприємництва та підприємців в суспільстві назавжди зникне будь – яка „експлуатація людини людиною”, а отже значно прискориться процес побудови „світлого майбутнього”. Відображаючи домінуючі вже на той час у радянському суспільстві „ліквідаторські” настрої, відомий український поет агресивно закликав:

„Тож нехай собі як знають

Божеволіють, конають,

Нам своє робить:

Всіх панів до дної ями,

Буржуїв за буржуями

Будем, будем бить!

Будем, будем бить!”¹⁹

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить, що в процесі експропріації нової радянської буржуазії важливу роль відіграв соціально – психологічний чинник. Вплив чинника виявився у подвійній дії. З одного боку – це несприяття в роки НЕПу широкими верствами радянського суспільства (насамперед значною частиною робітництва та люмпен-пролетарськими верствами тощо) самого інституту приватного підприємництва, авторитет якого значною мірою був підірваний революцією та періодом воєнного комунізму, а також невикоріненістю (або ж слабкою вкоріненістю) в народному менталітеті інституту приватної власності як такого ще з дореволюційних часів.

З іншого боку – представники нової буржуазії, хоча і були допущені в період НЕПу в економіку країни з метою її найскорішої відбудови, залишалися глибоко чужими (і не лише ідеологічно) більшовицькій партії, як носії „духу підприємництва”, несумісного з колективістською психологією соціалізму. Відтак, непмани – підприємці приречені були зійти з історичної арени в умовах створення в СРСР тоталітарної радянської системи на початку 1930-х років.

Примітки

¹ *Трифонов И. Я.* Ликвидация эксплуататорских классов в СССР.-М., 1975; *Щербіна І. В.* Ліквідація нової буржуазії України (1928-1933 рр.): автореф. дис. канд.іст.наук: спец. 07.00.01. „історія України”.-Х., 2008.

- ² *Сталін Й. В.* Твори.-Т. 9.-К., 1949.-С. 21-23
- ³ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів.- Т. 41.- С. 6.
- ⁴ *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т. 4.- К. 1979.-С. 320
- ⁵ *Сталін Й. В.* Твори. – Т. 11.-К., 1949. – С. 168-169;
- ⁶ *Письма во власть.* 1917 – 1927. заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям.-М., 2002.- С. 523
- ⁷ *Трагедия нетерпимости.* Письма в ЦК ВКП(б) накануне «великого перелома»// Коммунист.-1990.-№5.-С. 79.
- ⁸ *Письма во власть.* 1917-1927.-С. 572 – 573.
- ⁹ *Там само.*-С. 594
- ¹⁰ *ЦДАГО України Ф. 1. Оп.20. Од.зб. 3185. Арк.33*
- ¹¹ *ЦДАГО України Ф. 1.Оп.16.Од.зб. 6. Арк.176.*
- ¹² *Маяковский В. В.* Полное собрание очинений.-Т. 9.-М., 1958.- С. 48-49
- ¹³ *Комсомолец України .-* 1928.-29 лютого; *Пролетарий.-* 1928. – 30 мая
- ¹⁴ *Комсомолец України .-* 1928.-28 лютого
- ¹⁵ *ДАХО. Ф. Р. -1179.Оп.18.Од.зб.643.Арк.6.*
- ¹⁶ *Державний архів Херсонської області. Ф. Р. -2. Оп.4.Од.зб. 117. Арк.83.*
- ¹⁷ *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М., 1990.- С. 142, 146.
- ¹⁸ *Франк С. Л.* По ту сторону «правого» и «левого»// *Новый мир.*- 1990.- № 4. - С. 219
- ¹⁹ *Тичина П. Г.* Партія веде // *Тичина П. Г.* Твори.-Т. 1.-К., 1961. – С. 232.

Взаимодействие Таможенной службы с Министерством внутренних дел Российской империи конец XIX – начало XX в.

Дейнеко С. Н.

Дейнеко С. М. *Взаємодія Митної служби з Міністерством внутрішніх справ Російської імперії кінець XIX – початок XX ст.* В статті розглянуті етапи взаємовідносин Митної служби та Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Аналіз джерел дозволив зробити висновок, що наприкінці XIX – на початку XX ст. митниці Російської імперії поступово потрапили під контроль Міністерства внутрішніх справ.

Ключові слова: митниця, жандарм, цензура, офіцер.